

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE

***Criza Imperiului roman în breviarile istoriografice latine
din secolul al IV-lea***

Doctorand:

Broșteanu Cozmin-Valerian

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU

Iași, 2024

Cuprins

Introducere	3
I.Criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în istoriografia contemporană.....	9
II.Breviatorii istoriografici latini - viața și opera.....	14
1. Sextus Aurelius Victor, Liber de Caesaribus	14
2. Flavius Eutropius, Breviarium ab Vrbe condita	21
3. Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani.....	24
4. Pseudo-Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus.....	27
III.Cronologia crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în breviatorii latini de secol IV	32
1. Preludiul crizei (192-235)	32
2. Debutul crizei (235-238)	50
3. Perioada de acalmie sau stabilitate fragilă (238-249)	54
4. Acutizarea crizei (249-253).....	57
5. Apogeul crizei (253-268)	61
6. Sfârșitul crizei (268-284).....	71
7. Perioada postcriză – un nou început	82
IV.Conținutul crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în breviatorii latini de secol IV: manifestări și remedii.....	85
1. Aspectul politico-instituțional.....	86
2. Aspectul militar	110
3. Aspectul moral	117
4. Aspectul spiritual-religios	127
5. Aspectul economic.....	130
6. Aspectul sanitar.....	131
Concluzii	133
Abrevieri și Bibliografie	140

Criza Imperiului Roman în breviariile istoriografice latine din secolul al IV-lea

Rezumatul tezei de doctorat

Introducere

Pe parcursul existenței sale, Imperiul roman a cunoscut o varietate de momente caracterizate prin apogeu în plan politic, economic, social, militar etc. Cu toate acestea, a traversat și momente dificile, în care întreaga structură statală s-a clătinat sub impactul unor evenimente de ordin intern sau extern. O astfel de etapă a fost depășită în cursul secolului al III-lea. Delimitată de ascensiunea primului împărat din afara ordinului senatorial, Maximinus Thrax (235-238), și de preluarea puterii de către Diocletianus (284-305), aceasta este cea mai îndelungată criză din punct de vedere cronologic și cea mai complexă din punct de vedere al formelor de manifestare. În istoriografie, ea este cunoscută drept „criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea”.

Numeroși istorici și-au manifestat interesul față de această perioadă, încercând să ofere claritate asupra formelor de manifestare. Cu toate acestea, nu există un consens între savanți nici în prezent. Mai mult, printre cele mai recente studii dedicate subiectului și-au făcut simțită prezența opinii revizioniste, care consideră că termenul de „criză” este impropriu pentru perioada de la mijlocul veacului al III-lea. În locul acestei noțiuni se propun variante care nu implică ideea unei crize generalizate, ci mai degrabă existența unor focare de instabilitate (revolte ale soldaților, invazii barbare, pierderi teritoriale și altele).

Întreaga polemică dezvoltată în jurul crizei a fost constant perpetuată de lipsa izvoarelor literare contemporane acesteia. Este deja binecunoscut faptul că singurele opere literare redactate în perioada crizei aparțin unor istorici eleni precum Dio Cassius, Herodian și Dexippos. În rest, au mai fost identificate fragmente din operele altor autori greci, care nu s-au păstrat până în zilele noastre: Asinius Quadratus, Nikostratos din Trapezunt, Eusebius din Nantes. Pe de altă parte, surse literare latinești redactate în perioada crizei nu există. Abia începând cu a doua jumătate a secolului al IV-lea, își fac apariția lucrări în limba latină în care sunt întâlnite realități specifice perioadei de la mijlocul veacului al III-lea. Este vorba despre breviariile: *Liber de Caesaribus* (*Carte despre împărați*) (cca 358-360/1) al lui Sextus Aurelius Victor (cca 320/7 – post-388/9); *Breviarium ab Vrbe condita* (*Breviar de la întemeierea Romei*) (369) al lui Flavius Eutropius (cca 320-390); *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (*Scurtă istorie a poporului roman*) (369-370) al lui Festus (sec. IV); *Epitome de Caesaribus*

(*Epitomă despre împărați*) (cca 395-401/2) atribuită lui Pseudo-Aurelius Victor (a doua jumătate a secolului al IV-lea – primele decenii ale celui de-al V-lea).

Obiectivul acestui demers științific a fost de a **analiza izvoarele narative latinești din secolul al IV-lea, elaborate de autori păgâni, referitoare la criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea. Accentul a fost pus exclusiv pe aceste lucrări, pentru că am dorit să oferim o imagine completă și unitară a modului în care istoricii păgâni din secolul al IV-lea, membrii unui grup social, politic și religios aflat în declin, au interpretat evenimentele din secolul al III-lea care au influențat structura Imperiului roman târziu. Cu toate acestea, operele autorilor creștini nu au fost în totalitate evitate, ele fiind consultate punctual în anumite situații. O analiză asemănătoare celei aplicate operelor breviatorilor păgâni este de perspectivă, însă pentru a reliefa cât mai concret particularitățile concepției creștine asupra crizei de la mijlocul veacului al III-lea, considerăm că această abordare poate face subiectul unei lucrări distincte.**

Până în acest moment, istoriografia contemporană a avut în prim-plan operele literare ale autorilor greci contemporani crizei, în timp ce scrierile abreviate au fost utilizate tangențial. În plan autohton, există doar unele studii ce abordează aspecte adiacente subiectului nostru, precum vocabularul puterii suverane, ideile politice ale epitomatorilor și orientarea lor religioasă sau conceptul de *princeps bonus*. Dezinteresul față de acești istorici, din perspectiva problematicii pe care o avem în vedere, s-a datorat faptului că scrierile lor sunt considerate compilații, reduse ca informații și de caracter didactic. Trecând peste aceste prejudecăți, noi am considerat că este necesar să studiem aprofundat operele autorilor menționați, pentru a evidenția elementele particulare, originale, despre criza Imperiului roman în raport cu autorii greci contemporani cu fenomenul respectiv. Faptul că în ultimii ani au apărut ediții ale operelor abreviate în limba engleză, franceză, germană, spaniolă, italiană și română a reprezentat, de asemenea, un imbold în vederea asumării acestui tip de analiză.

Așadar, lipsa unor demersuri științifice ample care să trateze un fenomen atât de complex din istoria statului roman, precum criza de la mijlocul veacului al III-lea în operele abreviate, încurajează direcția de cercetare aleasă și oferă acesteia originalitate. Un alt element de originalitate îl reprezintă **analiza în amănunt a vocabularului folosit de breviatori în redarea formelor de manifestare a crizei (politico-instituțională, militară, morală etc.).** Acest tip de investigație a avut drept punct de plecare teza de disertație *Imaginea împăratului Aurelianus (270-275) în breviatorii latini*, susținută tot sub îndrumarea domnului profesor Nelu Zugravu la sfârșitul programului de masterat. Pe parcursul documentării, au fost identificate premisele unei cercetări mai cuprinzătoare asupra întregului fenomen. În

realizarea acestei analize un aport considerabil l-a avut întreaga activitate desfășurată sub egida Centrului de Studii Clasice și Creștine din Iași, care a inclus colocvii, conferințe, școli de vară și, în mod special, seminarii dedicate metodelor de editare și interpretare a izvoarelor greco-latine. Punctăm faptul că la aceste evenimente cu caracter științific au participat și membrii din cadrul Facultății de Limbi Clasice, acțiune salutară și cu un impact pozitiv asupra direcției de cercetarea aleasă.

Pentru a sublinia mai concret modul în care breviatorii latini târzii au redat în operele lor realitățile specifice lumii romane pe parcursul secolului al III-lea, am încercat să ne distanțăm, pe cât posibil, de modelul clasic de abordare a subiectului, în care criteriul cronologic primează. **Din acest motiv, lucrarea a căpătat următoarea structură. 1. Introducere; 2. Criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în istoriografia contemporană; 3. Breviatorii latini târzii, viața și opera; 4. Cronologia crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în breviatorii latini de secol IV; 5. Conținutul crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în breviatorii latini târzii: manifestări și remedii; 6. Concluzii.**

Prima secțiune a lucrării este dedicată unei problematice a cărei amploare poate fi subiectul unei cercetări de-sine-stătătoare. Din acest motiv, ne-am rezumat la prezentarea succintă a piesajului istoriografic actual.

Cea de-a doua secțiune este rezervată autorilor celor patru opere abreviate asupra cărora ne-am oprit. Făcând apel la literatura de specialitate și la unele informații întâlnite în izvoarele literare supuse atenției noastre, **am creionat un profil fiecărui breviator, având în vedere aspecte ce țin de origine, extracție socială, educație și cariera administrativă. De asemenea, am trasat și principalele caracteristici, generale și particulare, ale operelor lor: intervalul în care au fost redactate, principalele surse consultate, scopul lucrărilor și principalele idei care se degajă din conținutul lor.**

În cea de-a treia secțiune am oferit o perspectivă personală asupra periodizării crizei din punct de vedere factologic. Mai precis, având ca principal criteriu de departajare domniile suveranilor și evenimentele petrecute în timpul acestora, secționând intervalul 192-284, am identificat următoarele etape: **preludiul crizei, debutul crizei, perioada de acalmie, acutizarea crizei, apogeul crizei și ieșirea din criză.**

Cea de-a patra secțiune este dedicată formelor de manifestare a crizei și remediilor. Pentru a le surprinde cât mai concret, fiecărei forme de manifestare i-a fost dedicat un subcapitol. În realizarea acestora, am urmărit principiul cauză-efect. **Cel mai important și original aspect al acestei secțiuni îl reprezintă ampla analiză a terminologiei crizei din**

***breviaria*. Pe seama ei, am încercat să surprindem atât elementele comune, cât și particularitățile fiecărei opere în parte.**

Cea mai folosită metodă de lucru a fost cea clasică, **analiza de text**. Unde a fost cazul, prin **metoda comparativă**, am reușit să evidențiem principalele divergențe de text dintre cele patru opere. Această metodă a fost aplicată punctual în susținerea sau combaterea unor informații din *breviaria* prin raportarea lor la alte surse literare din secolul al IV-lea, anume colecția de biografii imperiale numită *Historia Augusta, Res gestae* a lui Ammianus Marcellinus, *Panegyrici latini, De mortibus persecutorum* și, **desigur, la surse epigrafice, numismatice sau de altă natură**. În sfârșit, cu ajutorul **metodei statistice** am depistat anumite frecvențe ale unor termeni și formule care ne-au ajutat să evidențiem unele opinii personale ale breviatorilor.

În redarea textelor latinești am folosit pentru *Liber de Caesaribus, Breviarium rerum gestarum populi Romani* și *Epitome de Caesaribus* edițiile românești îngrijite de Nelu Zugravu; pentru opera *Breviarium ab Vrbe condita* am utilizat preponderent la ediția lui Gheorghe Șerban și, în cazuri punctuale, am folosit ediția englezescă a lui Harold Bird. Menționez că traducерile întâlnite în teză nu ne aparțin și sunt preluate tot din edițiile românești.

Capitolul I

Criza Imperiului Roman de la mijlocul veacului al III-lea în istoriografia contemporană

În acest prim capitol, am investigat evoluția subiectului „criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea” în istoriografia internațională. Plecând de la primele mențiuni ale unui declin generalizat întâlnite în opera istoricului englez Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului roman*, am urmărit să evidențiem principalele curente istoriografice. În acest sens, am subliniat existența a trei etape.

Prima dintre ele este specifică perioadei de la mijlocul secolului al XX-lea când, în cadrul celor importante școli istoriografice europene au apărut lucrări care tratau problematica crizei, cele mai notabile dintre ele fiind semnate de autori precum Roger Rémondon, Jean-Pierre Callu, Ramsay MacMullen sau Geza Alföldy. Scrierile lor au definit conceptul de „criză” și au pus bazele viitoarelor direcții de cercetare.

În cea de a doua etapă, cuprinsă între anii 1990 și 2010, o nouă generație de istorici s-a remarcat, printre ei regăsindu-se: Michel Christol, Pat Southern, David S. Potter, Olivier Hekster. Studiile acestora au problematizat cronologia crizei și conținutul ei.

Cea de a treia etapă, care este recurentă zilelor noastre, stă sub semnul unui revizionism. Cele mai recente abordări preferând în locul noțiunii de „criză” termeni precum transformare”, „transformare accelerată”, „dezastre izolate” sau „evoluție continuă”. Noua paradigmă de cercetare a crizei a dus la o diversificare și mai amplă a subiectului. În acest sens, au fost redactate lucrări ale căror abordări multidisciplinare s-au axat pe izvoare epigrafice, numismatice și, în mod deosebit, pe cele arheologice.

Aceste polemici sunt favorizate de lipsa izvoarelor literare redactate în perioada crizei. Este binecunoscut faptul că singurele opere care au supraviețuit trecerii timpului sunt ale unor autori greci (Dio Cassius, Herodian, Dexippus etc.) contemporani cu perioada de început al acestui fenomen. Pe de altă parte, surse literare redactate în limba latină contemporane crizei nu există sau, mai corect spus, nu s-au păstrat. Abia în a doua jumătate a secolului al IV-lea își fac apariția lucrări latinești în care au fost identificate informații despre criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea, printre care și operele breviatorilor latini: *Liber de Caesaribus* a lui Aurelius Victor; *Breviarium ab Vrbe condita* al lui Eutropius; *Breviarium rerum gestarum populi Romani* al lui Festus; *Epitome de Caesaribus*, atribuită unui anonim, cunoscut în literatura de specialitate drept Pseudo-Aurelius Victor.

Așadar, în acest moment, pe seama acestor două mari direcții de cercetare, dosarul crizei Imperiului Roman de la mijlocul veacului al III-lea este departe de a fi închis, așa cum sugerează numeroasele lucrări dedicate acestei perioade publicate în ultimii ani.

Capitolul al II-lea

Breviatorii istoriografici latini - viața și opera

În cel de-al doilea capitol, apelând la unele informații întâlnite în operele breviatorilor, dar și la bibliografia secundară dedicată acestora, am alcătuit o fișă biografică pentru fiecare autor în parte, accentul fiind pus pe aspecte ce țin de origine, educație și carieră politică. Concomitent, am oferit o serie de informații referitoare la operele acestora, urmărind îndeosebi particularitățile date de contextul redactării, conținutul lor și concepțiile istorice care se degajă din rândurile lor.

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*

Sextus Aurelius Victor a fost un istoric roman cu origini africane născut între anii 320-327. După cum reiese din rândurile operei sale, acesta avea o origine umilă, având un tată sărac și fără carte. Ascensiunea sa politică a fost facilitată de educația primită în prima parte a vieții. Din puținele informații care ni s-au păstrat despre cariera sa politică reiese că în anul 361 Sextus Aurelius Victor se afla la *Sirmium* unde l-a întâlnit pe Iulianus (361-363). Cu acest prilej

suveranul l-a numit guvernator (*consularis*) al provinciei *Pannonia Secunda*, funcție ce i-a facilitat breviatorului accesul la ordinul senatorial. Până în anul 389 nu ne sunt cunoscute alte magistraturi îndeplinite de Sextus Aurelius Victor. Abia în timpul lui Theodosius I (379-395) acesta ajunge să ocupe nouă funcție, mai exact cea de prefect al Romei. Alte informații informații despre acest istoric nu au fost identificate, motiv pentru care anul morții sale este incertu.

El este autorul unei lucrări istorice cunoscută în mod deosebit cu titlul *Liber de Caesaribus*. Scrisă cel mai probabil între anii 358 și 361, fără a avea un comanditar, aceasta narează sub forma unor medalioane biografice imperiale istoria Romei de la Augustus (27 î. C.-14 d. C.) și până la Constantius al II-lea (337-361). Editorii lucrării lui Sextus Aurelius Victor au ajuns la concluzia că opera sa reprezintă o mixtură originală de reguli și procedee întâlnite în alte genuri literare. Așadar, *Liber de Caesaribus* se încadrează în genul literar al *breuiarium*-ului, gen reprezentativ al Antichității târzii care, în puține pagini, familiarizau membrii aparatului administrativ roman și suveranii cu faptele strămoșilor lor.

Flavius Eutropius, *Breviarium ab Vrbe condita*

Cea de-a doua operă abreviată îi aparține lui Flavius Eutropius. Despre acesta știm că s-a născut în jurul anului 320 și că a avut parte de o carieră politică remarcabilă fiind numit pe parcursul vieții în diferite funcții: *magister memoriae*, proconsul al Asiei, *comes rerum privatarum*, *praefectus praetorio Orientis* și, în final, în cea de consul, în timpul domniei lui Valentinianus al II-lea (375-392). Opera sa, *Breviarium ab Vrbe condita*, a fost redactată pe parcursul anului 369, la îndemnul împăratului Valens (364-378). Așadar, ea a avut un scop precis anume, de-al familiariza pe Valens, împărat provenit din rândul soldaților, cu faptele bărbaților vestiți din istoria Romei.

Breviarium ab Vrbe condita narează într-o manieră concisă, pedagogică și liniară istoria Romei de la fondare (753 î. C.) și până la urcarea pe tron a lui Valens (364). Lucrarea are zece cărți, în care editorii au constatat existența a trei părți inegale, delimitate de formele de guvernământ și de sursele folosite: partea întâi, care cuprinde perioadă regală și cea republicană, până la asasinarea lui Iulius Caesar (I-VI); partea a doua, în care sunt întâlnite biografiile împăraților din dinastia Iulio-Claudiană și cea a Flaviilor (VII); cea de a treia parte, care începe cu domnia lui Nerva (96-98) și se termină cu începutul domniei lui Valens (364) (VIII-X).

Rufius Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*

Tot la îndemnul împăratului Valens a fost redactată și *Breviarium rerum gestarum populi Romani* de către Rufius Festus, în anul 369. Despre autor se știe că a fost membru al ordinului senatorial și că a îndeplinit la rândul său o serie de magistraturi (*magister memoriae*, *consularis Syriae* și *proconsul* al Asiei).

În comparație cu celelalte opere abreviate apărute pe parcursul secolului al IV-lea, cea a lui Festus a fost, foarte probabil, redactată cu ajutorul unui număr mai redus de izvoare. Între cercetători există bănuiala că principalul izvor a lui Festus a fost lucrarea lui Eutropius. Însă, este posibil ca similitudinile dintre cele două opere să aibă ca punct de plecare un izvor comun. Totodată, pentru Regalitate, Republică și pentru primii ani ai Principatului autorul a consultat operele lui Titus Livius și Florus.

Stilul concis și simplist asumat de Festus trebuie privit în contextul iminentului conflict romano-persan și a inculturii lui Valens. Pe seama acestui aspect, în lucrarea lui Eutropius s-a narat în zece cărți istoria Romei, de la fondarea sa până la domnia lui Valens, în timp ce în opera lui Festus același interval cronologic este redat în 30 de capitole. În linii mari, exegeții au împărțit aceste 30 de secțiuni în patru părți: I - capitolele 1-3, ce conțin dedicația imperială, o succintă descriere a regimurilor politice romane și a expansiunii romane în aceste etape; II - capitolele 4-9, în care sunt amintite războaiele expansioniste din părțile vestice; III - capitolele 10-14, care are în vedere expansiunea în est a romanilor; IV - capitolele 15-30, care prezintă conflictele romano-persane.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*

Ultima lucrare abreviată aparține unui anonim, confundat o bună perioadă de timp cu Aurelius Victor, cunoscută în rândul istoricilor cu titlul de *Epitome de Caesaribus*. Până recent s-a crezut că *Epitome de Caesaribus* reprezintă o formă mai condensată a lucrării lui Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*. Totuși, analizând textele, exegeții au subliniat existența unor informații adiacente celor întâlnite în *Liber de Caesaribus*, motiv pentru care această ipoteză a fost respinsă. În acest caz, se consideră că lucrarea lui Aurelius Victor a fost doar un izvor consultat. Având în vedere aceste aspecte și lipsa oricărei informații care să profileze identitatea autorului, între exegeți s-a ajuns la un consens conform căruia *Epitome de Caesaribus* este opera unui anonim pe care istoriografia modernă îl numește Pseudo-Aurelius Victor. Editorii lucrării lui Pseudo-Aurelius Victor au reușit să nuanțeze, pe baza izvoarelor folosite, a ideilor și a intenționalității, anumite aspecte ce țin de apartenența culturală, socială, politică și religioasă a acestui anonim. În acest sens, savanții sunt de părere că acesta ar fi fost

un membru al anturajului unui funcționar de rang înalt din cercul politico-literar al *Nicomachi-lor-Symmachi-lor*, din a doua jumătate a secolului al IV-lea și primele decenii ale celui de-al V-lea. În ceea ce privește originea sa, cel mai probabil, acesta era rezident al Romei, așa cum o demonstrează numeroasele detalii topografice ale orașului și ale împrejurimilor. Orientarea sa politică era una favorabilă Senatului, dar față de care, în unele momente, nu ezită să adopte o atitudine critică. În sfârșit, el a fost adept al religiei romane ancestrale.

Epitome de Caesaribus a fost redactată cândva între ultimii ani ai secolului al IV-lea și primii ani ai celui de-al V-lea și prezintă evoluția Romei de la Augustus (27 î. C.- 14 d. C.) și până la moartea lui Theodosius (395) sub forma unor medalioane biografice imperiale. În cuprinsul ei, autorul a reușit să dezvălui anumite convingeri și să creeze un model ideal al împăratului prin istorisirea evenimentelor și caracterizarea personajelor. Câțiva împărați, cum ar fi Augustus, Vespasianus, Traianus, Aurelianus și Theodosius, ies în relief în acest sens. Această tendință nu este specifică doar lui Pseudo-Aurelius Victor, ci reprezintă o obsesie a literaturii laudative, istoriografice, biografice și poetice din Antichitatea târzie. Astfel, *Epitome* face trimitere la vechile teologii politice ale împăratului salvator exprimate în vremea Imperiul clasic prin conceptele de *Salus Augusta (Publica)* și *Securitas Populi Romani (Publica, Imperii, Generis Humani)*

Capitolul al III-lea

Cronologia crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în breviatorii latini de secol IV

În cel de-al treilea capitol, analizând conținutul lucrărilor abreviate, am stabilit limitele cronologice ale crizei. Sextus Aurelius Victor, Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor încadrează criza din punct de vedere cronologic între domnia lui Maximinus Thrax (235-238) și cea a lui Diocletianus (284-305). Aceste repere nu pot fi aplicate și operei lui Festus, deoarece acesta prezintă expansiunea romanilor, iar în acest context, fapte de ordin intern din perioada analizată nu sunt întâlnite.

Totodată, am surprins unele forme de manifestare ale crizei și în perioada cuprinsă între domnia lui Commodus (180-192) și cea a lui Alexander Severus (222-235). Motiv pentru care, schema cronologică finală a fost divizată după cum urmează: preludiul crizei, debutul crizei, perioada de acalmie sau stabilitate fragilă, acutizarea crizei, apogeul crizei și sfârșitul crizei.

Preludiul crizei (192-235)

Pentru această perioadă am identificat următoarele forme de manifestare. La nivel intern am remarcat: tendința unor suverani precum Commodus și Heliogabalus de a redefini autoritatea și legitimitatea imperială prin asocierea lor cu diverse zeități (Hercules și Elagabalus); impunerea voinței armatei în procesul „constituțional” de numire a împăraților și a co-împăraților, aspect întâlnit în cazul lui Didius Iulianus, Septimius Severus, Macrinus și Alexander Severus; conflicte interne precum cele dintre susținătorii lui Pertinax și cei ai lui Didius Iulianus; războaie civile cauzate de existența mai multor pretendenți la tronul imperial; luptele fratricide petrecute după moartea lui Septimius Severus; incapacitatea suveranilor de pune bazele unei dinastii sustenabile. Pe plan extern, am surprins: escaladarea războiului cu Imperiul part și, ulterior, cu Imperiul sasanid, intensificarea raidurilor barbare și a războaielor cu aceștia, precum și apariția unor noi populații externe, în special de origine germanică, precum alamannii. Astfel, debutul crizei este conturat de o serie de factori atât interni (instituționali, religioși și etici), cât și externi (invazii ale barbarilor și escaladarea războiului dintre romani și sasanizi).

Debutul crizei (235-238)

Debutul crizei a fost marcat de lipsa consensului dintre senatori, legiuni și populația Romei. Pe seama acestei disensiuni, a izbucnit un război civil în timpul căruia factorii cu putere de decizie și-au susținut pretendentul. În primă fază, Maximinus Thrax a fost susținut de armată iar Gordianus I de către Senat. Mai apoi, după lichidarea revoltei din nordul Africii și după numirea lui Pupienus și Balbinus, legiunile i-au rămas fidele lui Maximinus, senatorii i-au susținut pe Pupienus și Balbinus în timp ce populația Romei cerea înscăunarea unui membru provenit din familia Gordienilor. Într-un final, prin acceptarea lui Gordianus III ca împărat de către toți factorii implicați în numirea suveranului a luat sfârșit una dintre cele mai violente perioade din istoria Romei.

Perioada de acalmie sau stabilitate fragilă (238-249)

În această etapă a crizei am surprins în operele breviatorilor aspecte care trimit către o perioadă de stabilitate care a stat sub semnul unor practici și obiceiuri menite să reafirme vechile obiceiuri. De asemenea, această revigorare a statului roman a fost corelată de autorii de *breviaria* cu celebrarea mileniului Romei, eveniment care s-a desfășurat între 21 și 23 aprilie 247. În cadrul acestora, principala idee a fost cea a unei noi fondări *SAECULUM NOVUM*. Tot în această perioadă, prin plata unor subsidii, Philippus a pus capăt războiului cu sassanizii.

Acutizarea crizei (249-253)

Conform operelor abreviate, între anii 249 și 253, formele de manifestare ale crizei s-au accentuat în contextul intensificării raidurilor popoarelor barbare. Mai concret, am subliniat faptul că înfrângerea romanilor în lupta de la *Abrytus* (251) reprezintă începutul procesului de descentralizare a Imperiului roman. Aspect care explică numărul însemnat de uzurpatori menționați de breviatori din această perioadă. Totodată, instabilitatea politico-militară a dus la reluare disensiunilor dintre senatori și legiuni.

Apogeul crizei (253-268)

Domnia lui Valerianus și cea a lui Gallienus, reprezintă pentru breviatori momentul de apogeu al crizei. Pe parcursul acestora neamurile barbare au amenințat Roma, tendințele centrifuge ale provinciilor periferice au atins punctul culminant odată cu apariția statelor secesioniste: Imperiul gallic în vest și Regatul palmyrei în est iar Gallienus a avut de înfruntat numeroși uzurpatori. Totuși, această etapă dezastruoasă pentru romani a fost și dădătoare de speranță. În acest sens, comandanții lui Gallienus care au fost supuși unor grele încercări din punct de vedere militar vor inaugura o perioadă de redresare a Imperiului roman.

Sfârșitul crizei (268-284)

Potrivit surselor abreviate, ieșirea din criză s-a datorat unor împărați proveniți din rândul comandaților care au activat în timpul lui Gallienus. Am evidențiat că redresarea a fost posibilă datorită calităților militare, morale și administrative ale unor împărați precum Claudius al II-lea, Aurelianus sau Probus. Ei au reușit să-i învingă pe barbari, teritoriile secesioniste au fost redobândite iar în raport sassanizii Roma și-a recăpătat poziția de forță dominantă. Toate aceste reușite militare au fost dublate de o serie de reforme de natură religioasă și monetară.

Perioada postcriză – un nou început

Domnia lui Diocletianus (284-305) marchează pentru breviatori începutul unei noi etape din istoria Romei. El a introdus schimbări radicale în Imperiul roman, renunțând la titlul de *princeps* în favoarea celui de *dominus et deus*, reflectând o putere absolută și divină; a stabilit un sistem diarhic și ulterior tetrarhic, consolidând puterea și eficientizând apărarea imperiului; a pus capăt abuzurilor care aveau loc în timpul războaielor civile și a întărit sistemul defensiv roman. Toate aceste schimbări fiind rezultatul tulburărilor politice și militare de pe parcursul secolului al III-lea.

Capitolul al IV-lea

Conținutul crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea în breviarii latini de secol IV: manifestări și remedii

În cuprinsul acestui capitol, am analizat informațiile referitoare la perioada crizei din operele abreviate în vederea identificării tuturor formelor de manifestare ale acesteia. Principalele metode de lucru au fost următoarele: cea a analizei de text, cea statistică și cea comparativă. Cu ajutorul acestora am reușit să surprindem aspecte de ordin instituțional, de ordin militar, moral, spiritul, economic și sanitar.

Aspectul politico-instituțional

În privința acestui aspect al crizei, cele mai consistente informații au fost reperate în lucrarea lui Sextus Aurelius Victor. El sesizează că perioada care a urmat domniei lui Maximinus Thrax, a fost marcată de o „dispută” între principalii factori politici implicați în numirea suveranilor (senatorii, legiuni și plebea de la Roma). Finalitatea acesteia este surprinsă de același breviator printr-o judecată proprie. Conform acestuia, după domnia lui Tacitus (275-276), ultimul împărat provenit din rândul senatorilor, Senatul își pierde dreptul de a alege pe împărat: *abhinc militaris potentia conualuit, ac senatui imperium creandique ius principis ereptum ad nostram memoriam.*

Existența acestei „dispute” a fost sesizată și rândul operelor redactate de Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor prin intermediul formulelor care indică preluarea puterii de unii împărați și care au în componența lor verbe precum *arripere, suscepit, invadare* etc. De cele mai multe ori aceste lexeme sugerează o manieră „ilegală” de dobândire a puterii.

În sfârșit, după anul 284, niciuna dintre operele abreviate nu mai menționează implicarea Senatului în procesul de numirea a suveranilor, acest drept fiind rezervat strict armatei și colegiului imperial.

Tot din punct de vedere politic, am demonstrat că puterea deținută de majoritatea împăraților din timpul crizei a avut un specific autoritar, fapt care reiese din incidența termenului *imperium* folosit de breviarii pentru majoritatea principilor. Totodată, având în vedere că acești autori redau evenimentele conform realităților vremurilor lor, pentru ei, cei mai mulți împărați au fost legitimi. Desigur, am reperat și alte lexeme folosite de breviarii în redarea puterii supreme: *principatus, potentia, potestas, regnum* și *tyrannidem*. Ele apar în cazuri aparate și reflectă convingerile politice ale autorilor.

În corelație cu aceste lexeme sunt cele din sfera deținătorului puterii suverane. În acest sens, am evidențiat preponderența termenului *imperator*. În acord cu specificul puterii suverane

(*imperium*) accentuează afirmația conform căreia puterea deținută de împărații din timpul crizei a avut ca principal factor de sprijin armata. Ceilalți termeni (*Augustus*, *Princeps*, *Caesar*, *Dominus*) apar în următoarele cazuri. *Augustus* este întâlnit în cazul împăraților care au dobândit puterea prin intermediul Senatului; *princeps* este recurent împăraților care au fost sprijiniți de plebe; *dominus* este folosit de breviatori pentru a înfățișa schimbările ideologice din timpul lui Diocletianus. Incidența însemnată a titlului de *Caesar* sugerează intenția împăraților din timpul crizei de a pune bazele unei dinastii care să ofere stabilitate tronului.

Aspectul militar

Din punct de vedere militar am surprins în operele abreviate două aspecte: unul de ordin intern și altul de ordin extern.

În primul caz, am subliniat existența unui număr însemnat de uzurpatori în timpul crizei, în mod deosebit în timpul domniei lui Gallienus. Conform lui Eutropius, pe parcursul principatului lui Gallienus, numeroasele conflicte interne au dus Imperiul roman în pragul colapsului: *tum desperatis rebus et deleto paene imperio Romano*. În același sens scrie și Sextus Aurelius Victor, care consideră această perioadă drept un naufragiu (*naufragium*). Mențiunile celor doi breviatori făcând referire la disoluția teritorială și politică a Imperiului roman care a culminat cu apariția celor două state secesioniste, Imperiul gallic și Regatul palmyrei, și cu pierderile teritoriale.

În cel de-al doilea caz, este vorba de incapacitatea legiunilor romane de a respinge atacurile neamurilor barbare. Pe fondul erodării puterii militare romane, barbarii au devastat unele teritorii. Tot pe plan extern, Roma și-a pierdut statutul de forță dominantă în raport cu Regatul sassanid.

Totuși, redresarea din punct de vedere militar s-a datorat inclusiv lui Gallienus. Generalii săi care vor ocupa tronul după moartea acestuia, au reușit să redreseze statul din această perspectivă. Concret, breviatorii au în vedere înfrângerea goților de către Claudius al II-lea, reintregirea teritorială din timpul lui Aurelianus și victoriile obținute de Probus împotriva sassanizilor.

Ca marcă a redresării militare, în perioada de sfârșit a crizei, Sextus Aurelius Victor și Eutropius amintesc de caracterul civilizator al legiunilor romane.

Aspectul moral și spiritual-religios

O altă formă de manifestare a crizei identificată în *breviaria*, cu precădere în opera lui Sextus Aurelius Victor, este cea de natură morală. Analizând cu atenție informațiile referitoare

la acest aspect, am sesizat că degradarea morală a atins întreaga structură socio-politică a Imperiului roman (suverani, senatori, armată și plebe).

Din perspectivă morală, cel mai degradant portret oferit de breviatori este cel al lui Gallienus. Acestuia îi sunt reproșate: dezinteresul politic, asocierea cu persoane dubioase, submisivitatea față de femei și căsătoria neromană. Printre altele, ostilitatea surselor latinești are la bază și propaganda imperială din timpul dinastiei constantiniană. Ideea conform căreia succesorul lui Gallienus, Claudius al II-lea, ar fi fost strămoș al lui Constantin (306-337) este întâlnită în mai multe surse.

Pentru a contracara efectele degradării morale, unii suverani din timpul crizei (Gordianus III, Philippus Arabs, Claudius al II-lea) au apelat la obiceiuri ancestrale în timp ce, alții au reformat religia (Aurelianus) și ideologia imperială (Diocletianus).

Aspectul economic

Sub aspect economic, pentru breviatori criza a fost o perioadă a abuzurilor. În acest interstițiu Maximinus Thrax a pus în practică o politică fiscală agresivă pentru a putea continua războiul cu germanicii, legiunile au comis jafuri iar funcțiile administrative au fost ocupate de persoane corupte. Pentru a stopa aceste comportamente, unii suverani precum Philippus, Decius, Gallus și Hostilianus au săvârșit acte de evergetism, Probus, cu ajutorul armatei, a executat lucrări de interes public în provincii, în timp ce, Aurelianus a reformat *annona Urbis*, a distrus denunțurile de fraudă fiscală, a pedepsit dorința de înavuțire, deturnarea banului public și prădăciunile provinciilor comise de soldați, iar în final, după moda Greciei, a fost decretată o amnistie generală.

Aspectul sanitar

În ciuda faptului că mențiunile breviatorilor în privința acestui aspect sunt limitate, ele oferă o perspectivă dezastruoasă în care ciuma (*pestilentia*) și bolile (*morbis*) au făcut ravagii în rândul plebei, dar și printre unii suverani precum Hostilianus sau Claudius al II-lea. Pentru a contracara manifestările acestei epidemii împăratul Philippus a întreprins lucrări edilitare asigurând în acest fel de apă necesară populației de la Roma în timp ce, Gallus și Volusianus și-au manifestat interesul față de plebe prin acte de everghetism.

Concluzii

Până în acest moment, demersurile științifice care s-au oprit asupra problematicii crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea au pus accentul pe formele de manifestare ale acesteia. **Miza acestor direcții de cercetare a fost de a evidenția în ce manieră s-au perpetuat, transformat sau dispărut elementele-cheie ale guvernării romane (ideologie politică, militară, administrativă sau morală). Din acest considerent, conceptul de „criză”, acceptat de istorici o lungă perioadă de timp, a fost contestat și înlocuit cu alte noțiuni precum „transformare”, „transformare accelerată” sau „dezastre izolate”. Înșă, având în vedere lipsa izvoarelor literare contemporane crizei, dezbaterile dintre istorici pe seama acestui subiect sunt departe de a se încheia.**

În acest cadru, plecând de la metodologia care a stat la baza studiului lui Géza Alföldy, *The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries*, **ne-am detașat de metodologiile interdisciplinare și am supus unei analize amănunțite modul în care o nouă generație de istorici latini, născuți la puțin timp după sfârșitul crizei, au reflectat în operele lor asupra perioadei dintre domnia lui Maximinus Thrax (235-238) și cea a lui Diocletianus (284-305).** Demersul a fost încurajat de faptul că Sextus Aurelius Victor, Flavius Eutropius, Rufius Festus și Pseudo-Aurelius Victor sunt exponenții unei noi etape din existența Romei, în care societatea romană a stat sub semnul căutărilor și care este cunoscută drept Antichitatea târzie. Totodată, am avut în vedere faptul că lucrările lor, *Liber de Caesaribus*, *Breviarium ab Urbe condita*, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* și *Epitome de Caesaribus*, au fost tratate cu superficialitate în procesul epistemologic dedicat crizei.

Importanța acestor lucrări în vederea cunoașterii perioadei de la mijlocul secolului al III-lea este dată de mai multe aspecte.

În primul rând, breviarii au consultat unele izvoare a căror existență a fost confirmată de alți istorici romani, dar care nu s-au păstrat până în zilele noastre: memoriile lui Septimius Severus, biografiile imperiale ale lui Marius Maximus, controversata istorie imperială a lui Enmann (EGK) și *Annales* ale lui Virius Nicomachus Flavianus. Pe seama acestora, în aceste epitome sunt întâlnite informații considerate *hapax legomena*. Concomitent, acest fapt explică numeroasele similitudini întâlnite în nararea evenimentelor de la mijlocul veacului al III-lea. În acest sens amintim: date, aspecte de țin de originea și moartea unor suverani, controversatul edict din timpul lui Gallienus, complotul care a dus la moartea aceluiași împărat și conflictul dintre senatori și legiuni.

În al doilea rând, fiecare dintre aceste opere prezintă anumite particularități. Acest fapt se datorează contextului în care ele au fost redactate, dar și personalității autorilor. Spre exemplu, textul lui Sextus Aurelius Victor nu a fost scris la îndemnul unui suveran, ci pentru uz propriu. Din acest considerent, autorul a integrat în lucrare opinii personale și anecdote care reflectă nemulțumirile și frustrările unui intelectual din secolul al IV-lea. Într-un cadru mai generalizat, ele sunt mărturiile ale insatisfacției spirituale și sociale specifică perioadei Antichității târzii. Pe de altă parte, în lucrările lui Eutropius, Festus și Pseudo-Aurelius Victor opiniile persoanele ale autorilor lipsesc. Stilul lor este unul mai concis și, uneori, redus la aspecte fără valoare istorică, acest fapt fiind, în mod deosebit, specific lui Pseudo-Aurelius Victor. Estomparea opiniilor personale ale autorilor este o consecință a faptului că operele celor trei au avut un comanditar și un scop precis, anume acela de a face cunoscute lui Valens, respectiv lui Theodosius faptele predecesorilor lor. În ciuda acestor aspecte, acești istorici ai Antichității târzii au dezvoltat concepții originale privitoare la criza Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea.

Din punct de vedere cronologic, în funcție de maniera aleasă pentru redarea istoriei Romei, în cazul lui Sextus Aurelius Victor - cea ciclică, iar în cazul lui Flavius Eutropius, Rufius Festus și Pseudo-Aurelius Victor - cea liniară, perioada crizei reprezintă o etapă bine conturată în economia lucrărilor abreviate. În acest sens, în evidență ies aprecierile făcute de Sextus Aurelius Victor asupra perioadei de după asasinarea lui Alexander Severus (222-235). Pentru Flavius Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor debutul crizei este marcat de maniera ilegală de preluare a puterii de către Maximinus Thrax (235-238). În cazul lui Festus, care narează expansiunea teritorială a romanilor, perioada crizei este redată în contextul domniilor lui Valerianus și Gallienus și accentuează regresul militar al Romei, dar și situațiile nemaîntâlnite până la momentul respectiv, în care, din cauza capturării lui Valerianus (253-260) și a nepăsării lui Gallienus (253-268), provinciile romane orientale au fost apărate de o mână de țărani conduși de Odenathus. În rest, domniile care sunt încadrate de ceilalți trei breviatori în contextul crizei (Alexander Severus, Gordianus III, Aurelianus și Carus) sunt redată în ipostaza victoriilor obținute de aceștia împotriva perșilor și de triumful lui Aurelianus asupra Zenobiei.

Pentru breviatori, momentul de final al crizei corespunde domniei lui Diocletianus (284-305), în timpul căreia uzurpările, abuzurile soldaților, mișcările secesioniste și incursiunile barbare nu au mai fost o constantă în politica Imperiului roman. **Așadar, aceste opere confirmă limitele cronologice deja cunoscute ale crizei.**

Totuși, analizând cu atenție paginile dedicate acestui interval, am putut distinge următoarele subetape ale crizei: debutul, perioada de acalmie sau stabilitate fragilă, acutizarea, apogeul și sfârșitul. Desigur, unele forme de manifestare ale crizei au fost surprinse și în perioada cuprinsă între domnia lui Commodus (180-192) și cea a lui Alexander Severus (222-235), motiv pentru care am tratat acest interval ca pe un preludiu.

Debutul crizei este încadrat între anii 235 (Alexander Severus) și 238 (Gordianus III) și e marcat de o degradingoladă politică, accentuată și de un violent război civil care a expus limitele sistemului politic instaurat de Augustus. În acest sens, avem în vedere, în principal, lipsa consensului dintre principalii factori politici romani implicați în alegerea principelui: Senatul, armata și plebea de la Roma, dar și maniera insolită prin care Pupienus și Balbinus au fost numiți împărați.

Perioada de acalmie este recurentă domniilor lui Gordianus III (238-244) și cea a lui Philippus Arabs (244-249). În acest timp, pe seama compromisului dintre senatori, legiuni și plebe, concretizat prin alegerea lui Gordianus III, s-au pus bazele unei păci interne fragile pe parcursul căreia s-au reluat unele practici ancestrale: deschiderea templului lui Ianus, organizarea jocurilor cincinale și celebrarea a 1000 de ani de la întemeierea Romei. Totuși, ea reprezintă și momentul în care legiunile romane pierd inițiativa în raport cu Regatul persan.

Acutizarea crizei (249-253) a avut loc sub domniile împăraților Decius, Hostilian, Trebonianus Gallus și Aemilianus. Sub conducerea acestor suverani sistemul defensiv roman a fost penetrat de populațiile barbare. Totodată, pe plan intern, se remarcă domniile unor împărați cu origini obscure și de scurtă durată (Aemilianus), dar și numeroase uzurpări ale unor comandanți aflați în provinciile periferice, situate în calea barbarilor.

Apogeul crizei (253-268) a fost atins pe parcursul domniilor lui Valerianus și Gallienus. În timpul lor, procesul de descentralizarea a puterii romane a dus la apariția a doua state secesioniste, Imperiul Gallic și Regatul Palmyrei, legiunile Romei au fost învinse de către Shapur, iar Valerianus a fost făcut prizonier, barbarii au ajuns până în apropiere de Italia iar provincia Dacia a ieșit de sub controlul roman. În paralel cu aceste aspecte politico-militare, a reapărut ciuma.

Odată cu preluarea puterii de către Claudius al II-lea, începe ultima etapă a crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea (268-284). Aceasta este marcată de victoriile obținute de Claudius al II-lea, Aurelianus și Probus împotriva neamurilor barbare, de reforma economică și cea spirituală promovate de Aurelianus, și de reluarea inițiativei militare împotriva perșilor sub conducerea lui Carus. **În cele din urmă, Diocletianus (284-305)**

reconfigurează întreaga structură politică, socială și militară a Imperiului și face trecerea de la Principat la Dominat.

Un alt scop al acestei cercetări a fost de a identifica formele de manifestare ale crizei și modul în care ele au fost soluționate. **Astfel, am subliniat următoarele aspecte: politico-instituțional, militar, moral, spiritual-religios, economic și sanitar.**

În plan politico-instituțional, **breviatorii accentuează înmulțirea imixtiunilor armatei în cutuma romană de tranziție a puterii imperiale, începând cu Maximinus Thrax.** Acest fapt a fost sesizat atât prin modul în care autorii redau firul narativ al evenimentelor, cât și prin intermediul terminologiei politice de preluare a puterii (*potentiam cepit suffragis legionum; sola militum voluntate; regnum arripuit*), a terminologiei politice de redarea a puterii deținute de suveranii (*imperium și regnum*) și a terminologiei politice prin care este indicat deținătorul puterii suverane (*imperator și dominus*). În contextul tendințelor de militarizarea a modalității de transfer a prerogativelor imperiale, Senatul a încercat să contracareze această evoluție a lucrurilor prin reafirmarea guvernării colective și alternative (Pupienus și Balbinus), prin numirea unor suverani din rândul senatorilor (Gallus, Hostilianus, Aemilianus, Gallienus, Tacitus) sau prin susținerea unora numiți de armată (Gordianus I). **Această formă de manifestare politico-instituțională a crizei a sfârșit în contextul morții lui Aurelianus și a interregnelui care a urmat acesteia. Numirea lui Tacitus ca *princeps* reprezintă ultimul moment în care Senatul a avut un astfel de rol. Afirmția lui Sextus Aurelius Victor, conform căreia, după moartea lui Tacitus, senatorilor le-a fost luat dreptul de a numi suverani este confirmată și de celelalte opere abreviate, întrucât niciuna dintre ele nu mai indică implicarea Senatului în numirea suveranilor după această domnie.**

Tot din perspectivă instituțională, **perioada crizei se remarcă prin incapacitatea instituirii unor dinastii viabile, care să ofere stabilitate imperiului.** Prezența unui număr semnificativ de suverani numiți *Caesar* sugerează tocmai intenția unor împărați precum Philippus Arabs, Decius, Valerianus și Gallienus de a oferi stabilitate tronului. Însă, pe seama numeroaselor pronunțăminte ale armatei, această practică a eșuat. Totuși, ea poate fi considerată o formă incipientă a sistemului monarhic implementat de Diocletianus. În această direcție, elocvent este exemplul lui Gallienus, care și-a numit fii *Caesares* și i-a delegat să securizeze zonele vulnerabile ale imperiului.

Un ultim aspect politico-instituțional este schimbarea nomenclaturii imperiale a deținătorului puterii suverane. Până la Diocletianus, lexemul *dominus* este atribuit de brevii suveranilor cu tendințe autocratice și despotice (Caligula și Domitianus). **Deși acest termen îi**

este atribuit și lui Diocletianus, el nu este considerat de breviatori un *tyrannus*. Aspect ce denotă că acești istorici au fost îndeajuns de capabili să înțeleagă noile realități politico-instituționale posteriză.

Din perspectivă militară, Roma s-a aflat într-o derivă (*naufragium*). Constantele confruntări cu perșii și numeroasele incursiuni barbare în teritoriul roman au adus statul (*Romanum statum*) într-o situație critică, în care orașele au fost asediate, unele teritorii pierdute iar altele cedate. Pe seama acestor aspecte, în timpul domniei lui Gallienus, însăși existența Imperiului roman a fost pusă în pericol (*tum desperatis rebus et deleto paene imperio Romano*). Neputința legiunilor romane de a învinge amenințările externe a fost potențată și de războaiele civile care au redus semnificativ numărul soldaților și au fărâmițat unitatea ideologică a armatei romane. Cu toate acestea, cu ajutorul reformelor militare ale lui Gallienus, a concordiei dintre ei și a bunei militării primite în timpul domniei aceluiași suveran, împărații care le-au urmat pe acesta au reușit să evite colapsul militar. În acest sens, Claudius al II-lea i-a învins pe goții care cutreierau teritoriile răsăritene, Aurelianus a readus în componența Imperiului teritoriile statelor secesioniste, iar Carus a înfrânt trupele persane.

Sub aspect moral, degradarea a fost una atât de profundă încât a atins întreaga structură socială și politică romană: principii, senatori, militari și plebe. Pe seama acestui aspect, Sextus Aurelius Victor consideră că în perioada pe care o avem în vedere, lucrurile mari se învălmășeau cu cele mici, cele neînsemnate cu cele de seamă (*ita, quasi uentis undique saeuiantibus, paruis maxima, ima summis orbe toto miscebantur*) și toate ajunseseră în ultimul hal de degradare (*proinde cuncta ad extremum reciderant*). Întreaga degringoladă instituțională a avut ca punct de plecare inclusiv despotismul unor suverani precum Maximinus Thrax care-i persecuta pe cei bogați, vinovați sau nevinovați, deopotrivă (*dum persequitur pecuniosos insontes pariter noxiosque*) sau Carinus care a ucis un număr considerabil de oameni de seamă sub acuzații imaginare (*Carinus plurimos innocios fictis criminibus occidit*). **Din această perspectivă, pentru breviatori, principalul contraexemplu, din punct de vedere moral, este Gallienus. Acestuia, breviatorii îi atribuie cel mai josnic comportament: asocierea cu bețivii și dubioșii** (*inter haec ipse, popinas gemeasque obiens, lenonum ac uinariorum amicitiiis haeberat*); **dezinteresul față de treburile statului** (*rem Romanam quasi naufragio; diu placidus et quietus, mox in omnem lasciviam dissolutus tenendae rei publicae habenas probrosa ignavia et desperatione laxavit*); **submisivitatea față de femei** (*expositus Saloninae coniugi atque*) și **căsătoria neromană** (*atque amoris flagitioso filiae Attali, Germanorum regis, Pipae nomine*). Totuși, acest portret negativ are un substrat ideologic, dat de propaganda constantiniană. Totodată, el este realizat de autori conservatori atașați, în mod deosebit, de

valorile morale ancestrale romane, pe care Gallienus, în contextul crizei, a încercat să le transforme prin adoptarea unui stil de guvernare influențat de ideile filosofice elenistice.

Din punct de vedere moral, în antiteză cu Gallienus sunt succesorii acestuia: Claudius al II-lea, Quintillus, Aurelianus și Probus. Lor, breviatorii le **atribuie următoarele calități morale: rezistența la muncă, interesul față de treburile statului, austeritatea și priceperea militară.** Însă, Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor surprind un aspect interesant, care reflectă realitățile politice de la mijlocul veacului al III-lea. Mai exact, deși îl apreciază pentru moralitatea exemplară, cei doi epitomatori îi atribuie și viciul cruzimii (*crudelitas*). Din acest considerent, Aurelianus a fost mai degrabă necesar (*necessarius*) decât demn de a fi iubit (*saevus et sanguinarius ac necessarius magis in quibusdam quam in ullo amabilis imperator*). Această opinie reliefează evoluția conceptului de *princeps bonus*. Pe fondul tradițiilor Antichității clasice, un împărat ideal era cel care avea o atitudine prietenoasă față de Senat și de principalele ordine sociale din Imperiu. Concomitent, acesta trebuia să dețină virtuți precum: *eruditio* (erudiția), *elegantia* (eleganța), *comitas* (afabilitatea), dar și *fortuna* (noroc) și capacitatea de a cântări cu perspicacitate hotărârile adoptate. Pentru perioada de sfârșit a secolului al III-lea, suveranul ideal era cel care se punea în slujba salvării statului (*Romana res publica*). Ducerea la bun sfârșit a acestei responsabilități presupunea punerea în joc a celor mai alese calități: integritate în vreme de pace (*sanctitas domi*), curaj în vreme de război (*in armis fortitudo*) și în ambele situații, înțelepciune (*utrobique prudentia*).

În ceea ce privește moralitatea senatorilor și a legiunilor, accentul este pus pe lăncezeala (*otium*) senatorilor, cauzată de despotismul unor împărați precum Maximinus Thrax și de actele de violență ale soldaților îndreptate împotriva lor.

Dintre breviatorii, Sextus Aurelius Victor adoptă o atitudine critică față de populația Romei. Din acest motiv, lexemul folosit de cele mai multe pentru a indica plebea este *vulgus*, termen care are o conotație peiorativă. Reticiența lui față de acest corp politic roman are ca punct de plecare nestatornicia lui și intervențiile inconsecvente în numirea suveranilor.

În strânsă legătura cu aspectul moral este cel spiritual-religios. Din această perspectivă, criza a fost o perioadă a neliniștii sufletești, în care fortuna s-a manifestat într-un mod capricios. Pentru a menține unitatea spirituală a Imperiului, Gordianus III și Philippus Arabs au apelat la ritualuri străvechi, menite să evedențieze unitatea spirituală. Pe fondul acestei insatisfacții, în scop ideologic, **Aurelianus a reformat religia romană, prin asumarea unei concepții imperiale teocratice.**

Din punct de vedere economic, mijlocul veacului al III-lea a fost marcat de abuzurile venite din partea unor principii și a agenților fiscali, de prădăciunile soldaților și de o inflanție

accentuată. Continuând procesul de reformare a economiei început de Aurelianus, Diocletianus a pus bazele economiei Antichității târzii.

Toate aceste forme de manifestare au avut ca punct de plecare factorul uman. Însă, concomitent, ele au fost dublate și de factorul natural, ciuma.

În concluzie, pentru acești istorici de secol IV, intervalul cuprins între domnia lui Maximinus Thrax (235-238) și cea a lui Diocletianus (284-305) reprezintă perioada cea mai decadentă din istoria Romei. Disfuncționalitățile majore ale sistemului politic roman și numeroasele amenințări externe au bulversat în totalitate orânduirea lumii romane din perioada clasică. Pentru Eutropius, Pseudo-Aurelius Victor și, în mod special, pentru Sextus Aurelius Victor, această evoluție a Romei reprezintă o perioadă de criză, la finalul căreia valorile ancestrale, politice, morale și sociale, față de care ei au nutrit un atașament profund, au fost înlocuite.

Abrevieri și Bibliografie

Abrevieri

Dicționare, enciclopedii, instrumente

DIR - De Imperatoribus Romanis: An Online Encyclopedia of Roman Emperors – <http://www.roman-emperors.org>.

OLD - Oxford Latin Dictionary, edited by P. G. W. Glare, Oxford, 1968.

ODLA- The Oxford Dictionary of Late Antiquity, vol. I, edited by Olivier Nicholson, Oxford, Oxford University Press, 2018.

PIR - Prosopographia Imperii Romani Saec. I, II, III, editio altera, Berlin, 1 (1933), 2 (1936), 3 (1943), 4/1 (1952), 4/2 (1958), 4/3 (1966), 5/1 (1970), 5/2 (1983), 5/3 (1987), 6 (1998), 7/1 (1999), 7/2 (2006), 8/1 (2009).

PLRE - The prosopography of the later Roman Empire, I, A.D. 260-395, by A. H. M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 1971.

RIC – The Roman Imperial Coinage, IV/III, H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland, Gordian III-Uranus Antoninus, London, 1949.

Izvoare

HD - Epigraphische Datenbank Heidelberg. Forschungsstelle der Heidelberger Akademie der Wissenschaften – <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/home?lang=de>.

Pan - *The Panegyrici Latini, In Praise of Late Roman Emperors*, Introduction, Translation, and Historical Commentary with Latin Text, R. A. B. Mynors, C. E.V. Nixon and Barbara Saylor Rodgers, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 2015.

Reviste

AJN- American Journal of Numismatics Edited by Dr. Nathan T. Elkins and David Yoon, New York.

ArchBulg- Archaeologia Bulgarica, Sofia.

AȘUI-Istorie- Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

C&C - Classica et christiana, Iași, Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

CPh- Classical philology: a journal devoted to research in classical antiquity, Chicago, University of Chicago Press.

GRBS- Greek, Roman and Byzantine Studies, edited by José M. González and Kent J. Rigsby, Duke University Press.

HAC- Historiae Augustae Colloquia..

Histos- Histos: The new electronic journal of ancient historiography, Durham, University of Durham, Department of classics.

JRA- Journal of Roman archaeology.

Klio - Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin, Akademie Verlag.

Latomus Latomus - Latomus: revue d'études latines, Bruxelles, Société d'études latines de Bruxelles.

MH- Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft, Basel, Schwabe.

REA- Revue des études anciennes.

SHHA- Studia historica historia antiqua.

Volume

ANRW- Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, II, *Prinzipat*, Berlin-New York.

CAH- The Cambridge Ancient History, VII, 2, Cambridge, 1980.

CHA- Colloquium Historiae Augustae - Genevense (1994); Colloquium Historiae Augustae - Maceratense (1995); Colloquium Historiae Augustae - Barcinonense (1996); Colloquium Historiae Augustae - Argentoratense (1998); Colloquium Historiae Augustae - Perusinum (2000).

Bibliografie

Dicționare, enciclopedii și instrumente

Chronicle of the Roman Emperors, The reign by reign of the rulers of Imperial Rome, Thames & Hudson, London, 1995.

Oxford Latin Dictionary, edited by P. G. W. Glare, Oxford, 1968.

Prosopographia Imperii Romani Saec. I, II, III, editio altera, Berlin, I (1933), 2 (1936), 3 (1943), 4/1 (1952), 4/2 (1958), 4/3 (1966), 5/1 (1970), 5/2 (1983), 5/3 (1987), 6 (1998), 7/1 (1999), 7/2 (2006), 8/1 (2009).

The Oxford Dictionary of Late Antiquity, vol. I, edited by Olivier Nicholson, Oxford, Oxford University press, 2018.

The prosopography of the later Roman Empire, I, A. D. 260-395, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 1971.

Bibliografie

Izvoare

Izvoare literare

Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice David Popescu, Cluj, 1982.

Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par Pierre Dufraigne, Paris, 1975.

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, translated with an introduction and commentary by Harold Bird, Liverpool, 1994.

Aurelius Victor, *Historiae abbreviatae*, ediert, übersetzt und kommentiert von M. A. Nickbakht und C. Scardino, Paderborn, 2021.

S. Aurelius Victor, *Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus*. Lateinisch-deutsch, herausgegeben, übersetzt und erläutert von Kirsten Groß-Albenhausen und Martin Fuhrmann, Darmstadt, 1997.

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați*. Editio bilinguis, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, 2006.

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați. Editio bilinguis*, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații asupra limbii și stilului și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, 2022.

Pseudo-Aurelius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par Michel Festy, Paris, 1999.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați. Editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, 2012.

Dexippo di Atene, *Testimonianze e Frammenti*, a cura di Laura Mecella, Tivoli, 2013.

Eutropius, *The breviarium ab urbe condita of Eutropius the tight honourable secretary of state for general petitions dedicated to lord Valens Gothicus Maximus & perpetual emperor*, translated with an introduction and commentary by Harold Bird, Liverpool, 1993.

Flavius Eutropius, *Breviarium ab Vrbe condita. Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gheorghe I. Șerban, Brăila, 1997.

Eutrope, *Abrégé d 'histoire romaine*, texte établi et traduit par Joseph Hellegouarc'h, Paris, 1999.

Eutropio, *Storia di Roma*, testo latino a fronte, introduzione di Fabio Gasti, traduzione e note di Fabrizio Bordoni, Santarcangelo di Romagna, 2014.

Rufius Festus, *The Breviarium of Festus*, a critical edition with historical commentary by John William Eadie, London, 1967.

Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par Marie-Pierre Arnaud-Lindet, Paris, 1994.

Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman*, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, 2003.

Il breuiarium di Rufio Festo, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera di Maria Luisa Fele, Hildesheim, 2009.

Herodian, *Istoria Imperiului roman după Marcu Aureliu*, traducere, introducere și note de R. Alexandrescu, București, 1960.

Histoire auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles, traduction du latin par André Chastagnol, édition établie par André Chastagnol, Paris, 1994.

Historiker der Reichskrise des 3. Jahrhunderts, Ediert, übersetzt und kommentiert von Bruno Bleckmann und Jonathan Gross, Paderborn, 2016.

Istoria augustă, studiu introductiv Vladimir Iliescu, partea I, traducere și note David Popescu, partea a II-a traducere și note Constantin Drăgulescu, Cluj, 1971.

Lactantius, *De mortibus persecutorum (Despre morțile persecutorilor)*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de C. T. Aricșan, Timișoara, 2000.

Lactantius, *Despre moartea persecutorilor*, editie bilingvă, traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu, Iași, 2011.

Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, III, Livre VII. Index, Paris, 1991.

Orisius, *Seven books of history against the pagans*, translated with an introduction and notes by A. T. Fear, Liverpool, 2010.

Pofir, *Despre viața lui Plotin și despre ordinea cărților acestuia*, în *Plotin un mistic păgân*, volum alcătuit și îngrijit de Cristian Bădiliță, dosar, introduceri și note de Cristian Bădiliță, cu un studiu de Luc Brisson, traducerea *Vietii lui Plotin* de Cristian Gașpar și Cristian Bădiliță, traducerea *Dialogului dintre Plotin și Profir* de Roxana Utale, Editura Vremea, București, 2021.

The Panegyrici Latini, In Praise of Late Roman Emperors, Introduction, Translation, and Historical Commentary with Latin Text, R. A. B. Mynors, C. E.V. Nixon and Barbara Saylor Rodgers, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 2015.

Res Gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστού Θεού, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2004.

Zosime, *Histoire nouvelle*, texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, I (*Livres I et II*), 1971; II/1 (*Livres III*), 1979.

Izvoare epigrafice

Epigraphische Datenbank Heidelberg. Forschungsstelle der Heidelberger Akademie der Wissenschaften – <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/home?lang=de>.

Izvoare numismatice

The Roman Imperial Coinage, Harold Mattingly, Edward S. Sydenham, C. H. V. Sutherland eds., *Vol. IV/ III, from Gordianus III to Uranius Antoninus*, Spink and Son LTD, London, 1949.

Lucrări generale

Alföldy, Géza, *Die krise des römischen Reiches. Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge*, Stuttgart, 1989.

Beard, Mary, *Emperor of Rome, Ruling the Ancient Roman World*, Profile Books, London, 2023.

Brown, Peter, *The World of Late Antiquity AD 150-750*, Thames & Hudson Ltd, London, 1971/2013.

Callu, Jean-Pierre, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969.

Camastra, Paola, *Letteratura latina tardoantica*, Bari, 2012.

Carrie, Jean-Michel, Rousselle, Aline, *L'Empire romain en mutation: des Sévères à Constantin, 192-337*, Points, Paris, 1999.

Christol, Michel, *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique, 192-325 après J.-C.*, Paris, 1997.

Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine*, II, București, 1994.

Idem, *Istoria Romei*, Editura Paideia, București, 2002.

Clark, Gillian, *Late Antiquity, a very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2011.

Clifford, Ando, *Imperial Rome AD 193 to 284, The critical century*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012

Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284), Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann, Thomas Gerhardt (Hrsg.), I, Berlin, 2008.

Drinkwater, F. John, *The Alamani and Rome 213-496 (From Caracalla to Clovis)*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Gibbon, Edward, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului roman, o antologie de la apogeul imperiului până la sfârșitul domniei lui Iustinian*, antologie, traducere și de note de Dan Hurmezescu, introducere și tabel cronologic de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Editura Humanitas, București, 2018.

Harris, William, *Roman Power, A Thousand Years of Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

Hekster, Olivier, *Rome and Its Empire, AD 193–284*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2008.

Kulikowski, Michael, *Imperial Triumph, The Roman World from Hadrian to Constantine*, Profile Books, London, 2018.

Le Bohec, Yann, *Războiul în lumea romană, 58 A.CHR-235 P. CHR*, traducere de Cosmin Mihail Coatu, editura Mega, Cluj-Napoca, 2021.

MacMullen, Ramsay, *Roman government's response to crisis, A.D. 235-337*, Yale University Press, New Haven and London, 1976.

Peachin, Michael, *Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235-284*, Amsterdam, 1990.

Potter, David S., *The Origin of Empire, Rome from the Republic to Hadrian (264 BC-238AD)*, Profile Books, London, 2019.

Idem, *The Roman Empire at Bay, AD 180-395*, Routledge, 2004.

Rémondon, Roger *La Crise de l'Empire romain : de Marc Aurèle à Anastase*, Presses universitaires de France, Paris, 1964.

Rostovtzeff, Mihail Ivanovici, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1957.

Southern, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London and New York, 2001.

Zugravu, Nelu, *Antichitatea târzie*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2005.

Lucrări speciale

Albenhausen-Groß, Kirsten, *Einführung*, în S. Aurelius Victor, *Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus*, lateinisch-deutsch, herausgegeben, übersetzt und erläutert von K. Groß-Albenhausen und M. Fuhrmann, Darmstadt, 1997, p. 7-151.

Arnaud-Lindet, Marie-Pierre, *Introduction*, în *Festus, Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par Marie-Pierre Arnaud-Lindet, Paris, 1994, p. V-XLI.

Antiqueira, Moisés, *Existiu um edito de Galieno?*, în *Revista Eletrônica Antiguidade Clássica*, nr. 7/1, 2011, p. 121-139.

Idem, *Aurélio Vítor e a África romana: uma manifestação de "amor patriae" na historiografia tardo antiga*, în *Revista Eletrônica Antiguidade Clássica*, 9/2, 2012, p. 16-26.

Idem, *Era uma vez a crise do Império romano no século III. Percursos de um recente itinerário historiográfico*, în *Revista Diálogos Mediterrânicos*, 9, 2015, p. 152-168.

Idem, *A revolta dos moedeiros e a muralha aureliana: A cidade de Roma sob o reinado de Aureliano (270-275 d.C.)*, în *Vozes, Pretérito & Devir Artigos*, Anno I, I/1, 2016, p. 202-217.

Idem, *O Império Romano entre a romanitas e a barbaritas: as Histórias abreviadas de Aurélio Vítor*, în Margarida Maria de Carvalho, Glaydson José da Silva, Maria Aparecida de Oliveira Silva (Orgs.), *Aldeidade Historia na Antiguidade Tardia*, Curitiba, 2021, p. 58-90.

Baldwin, Barry, *Festus the historian*, în *Historia*, 27/1, 1978, p. 210-229.

Barnes, Timothy David, *The lost Kaisergeschichte and the Latin historical tradition*, în Timothy David Barnes (eds.), *Early Christianity and the Roman Empire*, London, 1984, p. 13-43

Idem, *The Epitome De Caesaribus and its sources*, în *CPh.*, 71, 1976, p. 242-265.

Bădiliță, Cristian, *Sfinții păgâni, iudei și creștini, biografii spirituale din Antichitatea târzie*, Litera, București, 2021.

Benoist, Stéphane, Gangloff, Anne, *Culture politique impériale et pratique de la justice: Regards croisés sur la figure du prince «injuste»*, în Olivier Hekster, Koenraad Verboven (eds.), *The Impact of Justice on the Roman Empire, Proceedings of the Thirteenth Workshop of the International Network Impact of Empire*, Brill, 2019, p. 19-49.

Bettenworth, Anja, Schenk, Peter, *Einleitung*, în Rufius Festus, *Kleine Geschichte des römischen Volkes*, Herausgegeben und übersetzt von Anja Bettenworth und Peter Schenk unter Mitarbeit von Annika Kohlhaas, Fabian Neuwahl und Patrick Witte, Berlin-Boston, 2020, p. 9-39.

Broșteanu, Cozmin-Valerian, *The Crisis of the Roman Empire in the Late Latin Breviators*, în Iulian Boldea, Cornel Sigmirean, Dumitru Buda (Editors), *Paths of Communication in Postmodernity. History, Political Sciences, International Relations*, Arhipelag XXI Press, Tîrgu Mureș, 2020, p. 161-172.

Idem, *Aspecte morale ale crizei Imperiului Roman din perspectiva breviarilor latini târzii*, în *C&C*, 17/1, 2022, p. 39-56.

Bruun, Christer, *The Antonine plague and the 'third-century crisis'*, în Olivier Hekster, Gerda de Kleijn, Daniëlle Slootjes (eds.), *Crisis and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, London-Boston, 2007, p. 202-217.

Bonamente, Giorgio, *Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D.*, în G. Marasco (ed.) *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.*, Leiden-Boston, 2003, p. 85-125.

Bird, Harold, *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, Liverpool, 1984.

Idem, *Introduction*, în Eutropius, *The breviarium ab urbe condita of Eutropius: the right Honourable secretary of state for general petitions dedicated to lord Valens Gothicus Maximus & perpetual emperor*, translated with an introduction and commentary by Harold W. Bird, Liverpool, 1993, p. VII-LVII

Idem, *Introduction*, în Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, translated with an introduction and commentary by Harold W. Bird, Liverpool, 1994., p. VII-XXX.

Idem, *Commentary*, în Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, translated with an introduction and comentary by H. W. Bird, Liverpool, Liverpool University Press, 1994, 55-207.

Birley, Anthony. *Septimius Severus. The African Emperor*, Routledge, London, 1971.

Bland, Roger, *What happened to gold coinage in the 3rd c. A.D.?*, în *JRA*, 26, 2013, p. 263-280.

Burges, Richard W, *On the date of the Kaisergeschichte*, în *CPh*, 90, 1995, p. 111-128.

Idem, *Eutropius V. C. "Magister Memoriae?"*, în *Classical Philology*, 96/1, 2001, p. 76-81.

Bursche, Aleksander, Myzgin, Kirill, *The Gothic invasions of the mid-3rd c. A.D. and the Battle of Abritus: coins and archaeology in east-central Barbaricum*, în *JRA*, 33, 2020, p. 195-229.

Callu, Jean-Pierre, *Aurelius Victor et l'interrègne de 275: problèmes historiques et textuels*, în *Historiae Augustae Colloquium Barcinonense IV*, Bari, 1996, p. 113-145.

Carrié, Jean-Michel, *La crise du IIIe siècle*, în *CCGG*, X, 1999, p. 255-260.

Castañda, Gonzalo Bravo, *¿Otro mito historiográfico? La crisis del siglo III y sus términos en el nuevo debate*, în *SHHA*, 30, 2012, p. 115-140.

Idem, *¿Crisis del Imperio Romano? Desmontando un tópico historiográfico*, în *Vinculos de Historia*, 2, 2013, p. 13-26.

Cervantes, Yolanda Peña, *La «crisis» del siglo III en la historiografía española*, *ETP(hist)*, 13, 2000, p. 469-492.

Chastagnol, André, *Introduction générale*, în *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, traduction du latin par André Chastagnol, édition établie par André Chastagnol, Paris, 1994, p. IX-CXXXI

Chilcoş, Flavian-Pavel, *Abolitio memoriae în Antichitatea târzie – continuitate sau ruptură? Condamnarea la uitare a eunucului Eutropius*, în *C&C*, 17/2, 2022, p. 444-504.

Christol, Michel, *Les reformes des Gallien et la carrière senatoriale*, în *Tituli*, 4, *Epigrafia e ordine senatorio*, I, Roma, 1982, p. 143-166.

Idem, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la seconde moitié du IIIe siècle*, Paris, 1986.

Idem, *L'éloge de l'empereur Gallien, défenseur et protecteur de l'Empire*, în *La "crise" de l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin. Mutations, continuités, ruptures*, eds. Marie-Henriette Quet, Paris, 2006, p. 107-131.

Cizek, Eugen, *La succession d'Aurélien et l'échec de Tacite*, în *Revue des études anciennes*, 93/1, 1991, p. 109-122.

Idem, *Eutropius*, Bucureşti, 2008.

Idem, *Instituţii şi mentalităţi romane*, Globus, Bucureşti, 2008,

Coloru, Omar, *L'imperatore prigioniero. Valeriano, la Persia e la disfatta di Edessa*, Laterza, Laterza & Figli, 2017.

Comse, Pierre, *À propos de l'Édit de Gallien*, in (eds.) Olivier Hekster, Gerda de Kleijn, Daniëlle Slootjes, *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, eds., Brill, Boston, 2007, p. 97-111.

Davenport, Caillan, *The Sexual Habits of Caracalla: Rumours, Gossip and Historiography*, in *Histos*, II, 2017, p. 75-100.

Idem, Mallan, Christopher, *Dexippus' letter of Decius: context and interpretation*, in *MH*, 70/1, 2013, p. 57-73.

Davenport, Caillan, *M. Claudius Tacitus: Senator or Soldier*, in *Latomus* 73, 2014, p. 174-184.

Idem, Mallan, Christopher, *Herodian and the Crisis of Emperors, 235-238 AD*, in *Mnemosyne*, 2020, Brill, p. 419-440.

De Blois, Lukas, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden, Brill, 1976, p. 194-204;

Idem, *Emperor and Empire in the Works of Greek-speaking Authors of the Third Century AD*, in *ANRW*, II/34.4, Berlin-New York, 1998, p. 3405-3415.

Idem, *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD. The Impact of War*, London and New York, 2019, p.13-17.

Den Boer, Willem, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972.

Dimitriev, Sviatoslav, *Tradition and Innovation in the reign of Aurelian*, in *Classical Quarterly*, New Series, 54/ 2, 2004, p. 568-578.

Dufraigne, Pierre, *Introduction*, in Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par Pierre Dufraigne, Paris, 1975, p. VII-LXI

Idem, *Notes complémentaires*, in Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par Pierre Dufraigne, Paris, Les Belles Lettres, 1975, p. 65-205.

Enmann, Alexander, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch De Viris Illustribus Urbis Romae. Quellenstudien*, in *Philologus*, 4, 1884, p. 335-401.

Fears, J. Rufus, *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*, in *ANRW*, II/ 17,2, 1981, p. 889-948.

Festy, Michel *Introduction*, in Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, Paris, 1999, p. VII-XXXVIII

Fratantuono, Lee, *Diocletian and the Military Restoration of Rome*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2023.

Galimberti, Alessandro (a cura di), *Erodiano tra crisi e trasformazione*, Milano, 2017.

Idem, *Cassio Dione storico di se stesso e della crisi*, in *Cassio Dione, Storia Romana, IX (Libri LXXIII-LXXXV)*, introduzione di Alessandro Galimberi, traduzione di Alessandro Stroppa, testo greco a fronte, BUR, 2018, p.5-12

Idem, *Herodian's World, Empire and Emperors*, Brill, Leiden, 2021 (Historiography of Rome and Its Empire, 12).

Gardoni, Mark, *The Parthian Campaigns of Septimius Severus: Causes, and Roles in dynastic legitimation* in, Eric C. De Sena (ed.), *AJAH, The Roman Empire during the Severan Dynasty: Case Studies in History, Art, Architecture, Economy and Literature*, 2013, p. 3-25.

Goltz, Andreas und Hartmann, Udo, *Valerianus und Gallienus*, in Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann, Thomas Gerhardt (Hrsg.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, I, 2008, p. 223-295.

Grainger, John, *The Roman Imperial Succession*, Pen&Sword Military, Yorkshire – Philadelphia, 2020.

Grant, Michael, *The Severans. The Changed Roman Empire*, Routledge, London and New York, 1996.

Grozdanova, Lily, *The Roman Emperors against The Goths of Cniva: Political Mythology, Historical Document, and Retrievable Reality*, <https://www.academia.edu/40425498>.

Haegemans, Karen, *Imperial Authority and Dissent. In The Roman Empire AD 235-238*, Leuven-Paris-Walpole, MA, 2010.

Hailali, Arbia, *La crise de 238 en afrique et ses impacts sur l'empire romain*, in O. J. Helster, G. de Kleijn, D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June, 20-24, 2006*, Leiden-Boston, 2007, p. 57-65.

Haklai-Rotenberg, Merav, *Aurelian's Monetary Reform: Between Debasement and Public Trust*, in *Chiron*, Sonderdruck aus Band 41, 2011, p. 1-42.

Gaston H. Halsberghe, *Sol Invictus Elagabal*, in *The Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972, p. 45-107.

Harper, Kyle, *Pandemics and passages to late antiquity: Rethinking the plague of c.249-270 described by Cyprian*, in *JRA*, 28, 2015, p. 223-260.

Idem, *The Fate of Rome, Climate, Disease and the end of Roman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017.

Hartmann, Udo, *Der Mord an Kaiser Gallienus*, in Klaus-Peter Johne, Thomas Gerhardt, Udo Hartmann, Stuttgart (hrsg.), *Deleto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*, 2006, p. 81–124.

Idem, *Die literarischen Quellen*, în Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann, Thomas Gerhardt (hrsg.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, I, Berlin, 2008, p. 19-44.

Idem, *Das palmyrenische Teilreich*, *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann, Thomas Gerhardt (Hrsg.), I, Berlin, 2008, p. 343-378.

Hahn, Istvan, "Das „goldene Jahrhundert“ des Aurelius Probus", în *Klio*, vol. 59, nr. 1-2, 1977, p. 323-336.

Hebblewithe, Mike, *The Emperor and the Army in the Late Roman Empire, AD 235-395*, London-New York, Routledge, 2017.

Hekster, Olivier, *Commodus: an emperor at the crossroads*, J. C. Gieben, Amsterdam, 2002.

Idem, and Kaizer, Ted, *An Accidental Tourist? Caracalla's fatal trip to the Temple of the Moon at Carrhae/Harran*, în *Ancient Society*, vol. 42, 2012, p. 89-107.

Hekster, Olivier, *Caesar rules, The Emperor in the Changing Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2023.

Hellegouarc'h, Joseph, *Introduction*, în Eutrope, *Abrégé d 'histoire romaine*, texte établi et traduit par Joseph Hellegouarc'h, Paris, 1999, p. I-LXXXV.

Homo, Leon, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (270-275)*, Albert Fontemoing Editeur, Paris, 1904.

Hostein, Anthony, *Note sur les dariques de Cniva (Dexippus Vindobonensis) et autres curiosités «barbares»*, *Revue Numismatique*, 2017, p. 37-64.

Hugel, Peter, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia*, Neremia Napocae, Cluj-Napoca, 2003.

Icks, Martijn, *Heliogabalus, A Monster On The Roman Throne: The Literary Construction Of A „Bad Emperor”*, în Ineke Sluiter and Ralph Rosen (eds.), *KAKOS, Badness and Anti-Value in Classical Antiquity*, Brill, Netherlands, 2008, p. 477-488.

Idem, *The Crimes of Elagabalus, The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor*, I. B. Tauris, London - New York, 2013.

Johns, Alexander Kieren, *A Crisis of Consensus: The Epigraphic Representation of Imperial Status in the Latin-speaking West, AD 180-235*, PhD thesis, 2022.

Kemezis, Adam, *The Fall of Elagabalus as Literary Narrative and Political Reality*, în *Historia*, 65/3, 2016, p. 348-390.

Körner, Christian, *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin-New York, 2002.

Idem, Christian Körner, *Rebellions During the reign of Phillip the Arab (244-249 A.D.): Iotapianus, Pacatianus, Silbannacus, and Sponsianus*, in *DIR*.

Kropff, Antony *Gallienus' legionary coins: an appeal for loyalty*, (<https://www.academia.edu/85826648>).

Liebeschuetz, Wolf, *Was there a crisis of the third century?*, in Olivier Hekster, Gerda de Kleijen, Daniëlle Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire. Proceeding of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, London-Boston, Brill, 2007, p. 11-20.

López, David Jiménez, *Crisis del siglo III. Un impero dividido*. Trabajo final de grado en Historia. Especialidad Historia antigua, Universidad Compluense de Madrid, 2017, p. 5-12.

Mallan, Christopher, *Reconsidering a Gallienic Date for the Eoæβ basiléa ([Arist.] Or. 35K)* (<https://www.academia.edu/32966597>).

Idem, and Davenport, Caillan, *Dexippus and the Gothic Invasions: Interpreting the new Vienna fragment (Codex Vindebonensis Hist. gr. 77, ff. 192v-193r)*, *JRS*, 105, 2015, p. 203-226.

Manders, Erika, *Religion and coinage. Heliogabalus and Alexander Severus: Two Extremes?* in *Talanta. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, vol. 36-37, 2005, p. 123-138.

Marasco, Gabriele, *Erodiano e la crisi dell'impero*, in *ANRW*, II/34.4, Berlin-New York, 1998, p. 2837-2927.

Martin, Auer and Hinker, Christoph (eds.), *Roman Settlements and the "Crisis" of the 3rd Century AD*, Verlag, 2021, p. 216.

Matei, Dan, In *Acie Miles Probat...The Contribution of the Soldiers from Dacia to the Defence of Italia During the "Military Anarchy"*, in *Journal of Ancient History and Archaeology*, 7.4/2020, p. 39-51.

Martin, Gunther, *Dexipp von Athen*, Edition, Übersetzung und begleitende Studien, Tübingen, 2006.

Idem, and Grusková, Jana, *"Scythica Vindobonensia" by Dexippus (?): New Fragments on Decius' Gothic Wars*, in *GRBS*, 54, 2014, p. 728-754.

Martin, Gunther, *„Dexippus Vindobonensis“ (?). Ein neues Handschriftenfragment. zum sog. Herulereinfall der Jahre 267/268*, *Wiener Studien*, 127, 2014, p.101-120.

Idem, *Die Struktur von Dexipps Skythica und die Historia Augusta*, in *HAC*, XIII, Bari, 2017, p. 97-114.

McHugh, John, *Emperor Alexander Severus, Rome's Age of Insurrection, AD 222-235*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2017.

Moralee, Jason *Maximinus Thrax and the Politics of Race in Late Antiquity*, în *Greece & Rome*, II, 55/1, 2008, p. 55-82.

Nickbakht, Mehran, *Einleitung*, în Aurelius Victor, *Historiae abbreviatae*, editiert, übersetzt und kommentiert von M. A. Nickbakht und C. Scardino, Paderborn, 2021, p. 1-39

Paschoud, François, *Aurélius Victor, Eutrope ou «Kaisergeschichte» d'Enmann?*, în *CHA - Argentoratense*, VI, 1998, p. 269-270.

Pearson, Paul, *Maximinus Thrax from Common Soldier to Emperor of Rome*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2016.

Idem, *The Roman Empire in Crisis, 248-260, When the Gods Abandoned Rome*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2022.

Piso, Ioan, *Zur Reform des Gallienus anlässlich zweier neuer Inschriften aus den Lagerthermen von Potaissa*, în *Tyche*, 29, 2014, p. 125-146.

Idem, *Bemerkungen zu Dexippos Vindobonensis (II)*, în Fritz Mitthof, Gunther Martin, Jana Grusková (Hrsg.), *Empire in Crisis: Gothic Invasions and Roman Historiography Beiträge einer internationalen Tagung zu den Wiener Dexipp-Fragmenten (Dexippus Vindobonensis)*, Holzhausen, Wien, 2020, p. 337-357.

Potter, David S., *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire: A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*, Oxford-New York, 1990.

Rantala, Jussi, *Dio the Dissident: The Portrait of Severus in Roman History* în (eds.) Carsten Hjort Lange, Jesper Majbom Madsen, Brill *Dio Cassius, Greek Intellectual and Roman Politician*, 2016, p. 159-176.

Ratti, Stéphane, *La lecture chrétienne du Bréviaire d'Eutrope (9, 2-5) par Jérôme et Orôse*, în *Latomus*, 56, 1997, p. 264-278.

Richard, Jean-Claude, *Introduction*, în Pseudo-Aurélius Victor, *Les origines du peuple Romain*, texte établi, traduit et commenté par Jean-Claude Richard Paris, 1983, p. 8-71.

Rocco, Marco, *Viri militares of the Third Century and the Historia Augusta. A Review*, în *Revue internationale d'histoire militaire ancienne*, 2, 2015, p. 77-99.

Roessli, Jean-Michel, *Les Oracles Sibyllins*, în *Histoire de la littérature grecque chrétienne des origines à 451*, II, *De Paul de Tarse à Irinée de Lyon*, sous la direction de Bernard Pouderon et Enrico Norelli, Paris, 2016, p. 511-534.

Rohrbacher, David, *The Historians of Late Antiquity*, London and New York, 2002.

Rowan, Clare, *Becoming Jupiter: Severus Alexander, The Temple of Jupiter Ultor, and Jovian Iconography on Roman Imperial Coinage*, în *American Journal of Numismatics*, 21, 2009, p. 123-150.

- Ruscu, Dan, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2003.
- Sage, Michael, *Septimius Severus and the Roman Army*, Pen & Sword Military, Yorkshire, 2020.
- Sartre, Maurice, *Le dies imperii de Gordien III: une inscription inédite de Syrie*, în *Syria*, 1984, 61, 1/2 (1984), p. 49-61
- Scarbourough, John, *Aurelian: Questions and Problems*, în *The Classical Journal*, 68/4, 1973, p. 334-345.
- Schlumberger, Jorg, *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1974.
- Scott, Andrew, *Emperors and Usurpers. An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 79(78)-80(80) (A.D. 217-229)*, New York, Oxford University Press, 2018.
- Idem, *Dio Cassius, Caracalla and the Senate*, în *Klio*, 97/1, 2015, p. 157-175.
- Strobel, Karl, *Das Imperium Romanum in «3 Jahrhundert». Modell einer historischen Krise?*, Franz Steiner, Stuttgart, 1993.
- Sommer, Michael, *'A vast scene of confusion' Die Krise des 3. Jahrhunderts in der Forschung*, în *Das Recht der „Soldatenkaiser“*. *Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen Umbruchs?*, Herausgegeben von Ulrike Babusiaux und Anne Kolb, Berlin-München-Boston, De Gruyter, 2015, p. 15-30.
- Speidel, Michael, *Maximus and the Thracians. Herodian on the Coup of 235, and Ethnic Networks in the Roman Army of the Third Century CE*, în Victor Cojocaru and Alexander Rubel (eds.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, Cluj-Napoca, 2016, p. 339-365.
- Spencer, Diana, *The Roman Alexander. Reading a Cultural Myth*, Exeter, University of Exeter Press, 2002.
- Starr, Chester, *Aurelius Victor: Historian of empire*, în *AHR*, 61/3, 1955-1956, p. 574-586.
- Stover, A. Justin, Woudhuysen, George, *The Lost History of Sextus Aurelius Victor*, Edingburgh University Press, 2023.
- Syvanne, Ilkka, *The Reign of Emperor Gallienus, The Apogee of Roman Cavalry*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2019.
- Idem, *Aurelian and Probus, The Soldier Emperors Who Saved Rome*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2020.
- Idem, *Gordian III and Philip the Arab, The Roman Empire at a Crossroads*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2021.

Șerban, Gheorghe I, *Studiu introductiv*, în Flavius Eutropius, *Breviarium ab Vrbe condita. Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gheorghe I. Șerban, Brăila, 1997, p. 5-88.

Torrejón, Pilar Pavón, *Eis basilea: un speculum principis del siglo III*, *Habis*, 28, 1997, p. 193-205.

Turcan, Robert, *Le délit des monétaires rebellés contre Aurélien*, în *Latomus*, 28, 1969, p. 948-959.

Idem, *Héliogabale et le sacre du soleil*, Albin Michel S. A., Paris, 1985.

White, John, *The Roman Emperor Aurelian, Restorer of the World*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2015.

Witschel, Christian, *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main, Marthe Clauss, 1999.

Idem, *Re-evaluating the Roman West in the 3rd Century A.D.*, în *JRA*, 17, 2004, p. 251-281.

Watson, Alaric, *Aurelian and the Third Century*, Routledge, New York and London, 1999.

W. Dey, Hendrik, *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, AD 271–855*, Cambridge University Press, New York, 2011.

Nelu Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Centru de istorie și civilizație europeană, Iași, 1994

Idem, *Note și comentarii*, în Festus, *Breviarium rerum gestarum populi romani*, edition bilinguis, traducere de Roxana Curcă și Marius Alexianu, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003, p. 19-140

Idem, *Studiu introductiv*, în *ibidem*, p. 197-325.

Idem, *Studiu introductiv*, în Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, editio bilinguis, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, p. 11-169

Idem, *Note și comentarii*, în *ibidem*, p. 199-400.

Idem, *Princeps bonus în Liber de Caesaribus a lui Aurelius Victor*, în *Zargidava*, VII, 2008, p. 210-220.

Idem, *Princeps bonus nel Liber de Caesaribus di Aurelio Vittore*, în *InvLuc*, 31, 2009, p. 241-254.

Idem, *Alexandru în breviatorii latini târzii*, în *Pontica*, XLV, 2012, p. 91-117.

Idem, *Note și comentarii*, în Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, editio bilinguis, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012, p. 230-558

Idem, *Studiu introductiv*, în *ibidem*, p. 230-587.

Idem, *Le idee politiche di un hono nouus della tarda antichità*, în *C&C*, 7/1, 2012, p. 249-266.

Idem, *Imperator bonus la Pseudo-Aurelius Victor*, în Călin Cosma (ed.), *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani. Studies in archaeological and history. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday*, Cluj-Napoca, 2012, p. 417-426.

Idem, *Alessandro nei epitomatori tardoantichi*, în *C&C*, 8/1, 2013, p. 337-365.

Idem, *Descendența claudiană a lui Constantinus cel Mare: o „minciună genealogică” reexaminată*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 5, 2013 p. 287-302.

Idem, *O „neutralitate religioasă” a breviarilor latini tarzii?*, în *Pontica*, XLVI, 2013, p. 357-401.

Idem, *Augustus în scrierile antice târzii (cu privire specială asupra breviariilor istoriografice)*, în *Pontica*, XLVII, 2014, p. 47-88.

Idem, *Exempla regum in breviarele latine târzii. Tarquinius Priscus*, în *AȘUI-Istorie*, LX, 2014, p. 33-46.

Idem, *Ammianus Marcellinus și cultura violenței în secolul al IV-lea*, Iași, 2017.

Idem, *Les Hommes illustres de la ville de Rome*, în *C&C*, 13, 2018, p. 219-229.

Idem, *Celebrare Romam, celebrare imperatorem, celebrare patriam: istorie și memorie în Panegyrici Latini (sec. III-IV p. Chr.)*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume édité à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Constanța, 2019 (*Pontica LII. Supplementum VI*), p. 87-108.

Idem, *Imperium creandique ius principis. Mecanismele dobândirii puterii imperiale în timpul crizei în izvoarele literare latine din secolele IV-V (I)*, în *C&C*, 15, 2020, p. 473-501.

Idem, *Studiu introductiv*, în Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați. Editio bilinguis*, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații asupra limbii și stilului și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, 2022, p. 11-169

Idem, *Note și comentarii în Ibidem*, p. 283-716.

Idem, Paraschiv, Mihaela, *Le vocabulaire de la sphère du pouvoir dans l'Epitome de Caesaribus*, în *C&C*, 10, 2015, p. 389-424.

